

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УЧЕнь ЯК СУБ'ЄКТ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ

Джерело: © Шалагінов Б. Б. Сучасний український учень як суб'єкт літературної освіти. // Література. Діти. Час: Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва.— Тернополь: Навчальна книга; Богдан, 2011.— С. 112-117.

1

В Україні проблему дитячого читання усе ще традиційно розглядають як проблему відповідних дій методистів чи видавців. Уважають, якщо методист розробить правильні прийоми навчання, а видавець запропонує відповідну літературу, і обидва вони оберуть правильні підходи до мотивації, то дитина навчиться читати й інтерес її до книжки буде сталим.

Проте зосередимося на іншому боці проблеми, а саме: що ж протидіє літературному педагогу й видавцеві, що нерідко зводить нанівець їхні наміри зацікавити та навчити? Ідеться про саму дитину — про конкретні зміни в її психології, у соціальній поведінці, у ціннісних орієнтаціях. Мова йтиме не про ту класичну дитину, яка була досліджена Я. А. Коменським, Ж.-Ж. Руссо, І. Коном та іншими і про яку вже багато написано. На основі окремих спостережень, що їх нагромадила сучасна українська публіцистика, можна вже зараз зробити певні попередні висновки про дитину останніх років, про дитину саме в нашій країні, про дитину як результат впливу та прорахунків уже нової української педагогіки. Сумарно ці нові риси можна сформулювати так: сучасна дитина перебуває під згубним впливом комп'ютера, телебачення і відео; її кумирами стають телезірки і персонажі телетусовок; учителі й батьки втрачають вплив на дитину, і подібне. Ми ж хочемо докладніше розглянути й проаналізувати ці твердження.

Отже, почнемо з такої констатації: за минулі два десятиліття українські учні дуже змінилися. Ті методи шкільного навчання, які відносно недавно здавалися вчителю цілком природними, зараз не працюють. Чому?

На нашу думку, у цілому школа спирається, як і раніше, на просвітницьку ідею XVIII ст. про те, що людина, згідно зі своєю природою, прагне досконалості, готова заради цього сприймати істину та красу і шукає того, хто б їй розкрив їх. Але такі підходи не враховують змін у вітчизняній культурі за останні два десятиліття. Наприклад, те, що відбувається активне відторгнення ідеї істини в суто прагматичну галузь (міркування особистої кар'єри), а краса трансформується в різні кітчеві, «гламурні» та інші звільгаризовані варіанти. Або, наприклад, те, що в дитячому середовищі тривожними темпами поширюється масове статусне невизнання високої духовності, тобто небажання підлітка ототожнювати себе з культурою, з інтелектуальною творчістю, з персонажами літературних творів — носіїв духовності. Замість цього підліток віддає перевагу культурним сурогатам, ідеологічним забобонам і грубому марновірству. І як наслідок — деякі гуманітарні та природознавчі дисципліни в школі втрачають свою соціальну та світоглядну ефективність.

Якщо підсумувати, то зараз можна виокремити не менше п'яти суттєвих відхилень від класичної педагогічної й методичної моделі. Ви значимо їх як відхилення в психологічній, соціальній, ціннісній, комунікативній і ролевій галузях.

2

У психологічній площині педагоги, як і раніше, спираються на ідеї просвітників XVIII ст. про незмінність людської психіки. Проте ще такі вчені, як О. Леонтьєв, Л. Виготський, О. Лурія експериментально довели, що історично змінюється не лише зміст, а й будова свідомості. Теперішнє життя владно вторгається в зміст і структуру свідомості, причому явно негативно. Під структурою свідомості ми розуміємо процеси сприйняття, пам'ять, активну

увагу, уяву, абстрактне мислення, вольові спонуки. Зміни щодо всіх цих параметрів особливо відчують шкільні вчителі літератури, історії та інших гуманітарних предметів.

Насамперед відбулася важлива зміна установок щодо цілей і характеру читання. Можна стверджувати, що психічні процеси людини останніх двадцяти років спрямовані не так на читання, як на пошук інформації шляхом читання. Перегляд великого потоку інформації потребує від нервової системи захисних дій, тобто спрощення і навіть відключення емоційних механізмів. Усі емоції зводяться до однозначно позитивних чи однозначно негативних, відтінки зникають. Такий стереотип сприйняття формується, наприклад, під впливом реклами. Хоч би якою винахідливою вона буде в художньому плані, від неї вимагається лише одне з двох: прийняття чи неприйняття. Розважальна телеіндустрія також нав'язує однозначно позитивні емоції без відтінків і напівтонів. Як наслідок — моральні відносини між людьми дедалі більше зводяться до однозначних рішень. У кінострічках ми часто бачимо, як людина, у якої виникла складна ситуація в особистому чи в діловому житті, внутрішньо відсторонюється від неї, а іноді навіть спокійно відпочиває або розважається, довіривши своєму адвокату вирішення всіх питань. Сучасне суспільство не довіряє природному механізму емоційної саморегуляції людини, більше того — методично руйнує його.

Про те, як змінилося психологічне ставлення до читання, сигналізує книжкова продукція для школи, значну частку якої становлять перекази сюжетів, дайджести, готові «твори», гранично стиснута інформація, довідники. Усе це написано абстрактною мовою, без урахування дитячої мовної ментальності. Уведення обов'язкового тестування ще більше формалізує процес читання, зводить його до вишукування стислої формули правильної відповіді. Нині підготовка до тестування — це «зазубрювання» даних із подібних довідників при повному відключенні емоційно-образної сфери. Зайвою справою для кінцевого результату стає розвиток голосової техніки читання, чистоти дикції, артикуляції, темпу і мелодики — наголосимо, саме такої мелодики і такого темпу, які притаманні українській мові! Батьки та вчителі більшості шкіл давно вже не звертають уваги на мовні дефекти дітей і не борються з ними.

Школа не дає учневі навіть запасу слів, які допомогли б йому виразити сокровенні порухи душі. Про це свідчить небувале поширення нецензурної лексики, вульгарного сленгу. Але ж такий результат закономірний там, де вимоги до мови мінімалізуються! Наприклад, у шкільному курсі зарубіжної літератури рішуче вилучається з програмних вимог не тільки морально-психологічна оцінка персонажів, а й самі твори, де така проблематика є провідною. Підручники з історії, особливо з нового періоду, рясніють ідеологічно «правильними» оцінками, але не спонукають учня до співпереживань, не заторкують світ його почуттів і уяви.

3

Суттєві відхилення ми маємо також у *соціальній* галузі. При всій нав'язливості відомої радянської схеми — спочатку піонер, потім комсомолец, а потім будівничий щасливого майбутнього, — українська педагогіка за минулі 20 років нічого рівноцінного не запропонувала. Особиста ініціатива й заповзятливість, що їх зараз так прийнято вихваляти, самі по собі не можуть бути паліативом. Вони не вмонтовані в цілісність суспільства та в загальний вектор його розвитку. Тож в Україні сформувалися нині дві тотожні тенденції: прагматизація особистих життєвих інтересів і пролонгація дитинства.

Говорячи про *прагматизацію*, необхідно визнати, що значна частина молоді цілеспрямовано навчається, з відзнакою закінчує школу й університет, а потім при першій-ліпшій можливості з чистим сумлінням їде жити та працювати за кордон. Якщо молоді люди й продовжують там свою університетську освіту, то ознайомлюються з вітчизняною культурою, історією та літературою вже за іншомовними підручниками. Вони отримують, можливо, й непогані знання, але їхня душа не зачеплена, не схвильована нічим рідним.

Дедалі більше українців нині, у добу глобалізаційних процесів у світі, сприймають рідну культуру з погляду космополітичної, фактично чужої ментальності. Та й у самій країні, на очах у молодого покоління, постійно відбувається безсистемне ментальне коректування культури на ґрунті не завжди переконливих історико-правових підходів. За цих умов повноцінне вивчення, наприклад, російської літератури та історії може приховувати в собі вибухонебезпечні моменти. На нашу думку, місія авторів програм і підручників має полягати в тому, щоб робити свій внесок у примирення усіх співгромадян такого неоднорідного українського суспільства, прагнути гармонізувати стосунки між етносами. Однак часто автори думають насамперед про те, щоб просто обійти мовчанкою «ризиковані» теми. Та й можливості їхні обмежені через централізацію всіх програм і підручників в одних руках — держави.

Багато справедливого написано про ненаукову тенденційність при вивченні спільних періодів української, польської та російської історії. Разом з тим звуження відбувається й щодо інших культур і націй. Так, незрозуміло, чому з усієї багатой літератури США у школі вивчають лише 5 авторів (а всього в програмі 120 зарубіжних письменників)? В українського учня може скластися враження, що, наприклад, французький письменник О. де Бальзак гідний вивчення лише тому, що він одружився з україночкою і був пов'язаний з Україною! Такий «україноцентризм» таїть у собі певну небезпеку. Ми живемо нині в епоху повного оновлення всіх принципів культури, тож повинні ознайомити українського учня з внеском у скрабницю світової культури, духовним та історичним образом також і народів мусульманського світу, Далекого Сходу. Адже з цими світами доведеться культурно взаємодіяти найближчим часом уже нинішньому поколінню наших учнів. Така взаємодія неминуча! А отже, ми повинні попереджати можливі непорозуміння і ментальні колізії вже зараз, зокрема засобами шкільних гуманітарних предметів. На жаль, програми із зарубіжної літератури побудовані так, що вони не дають учневі живої культурологічної інформації про народи, література яких вивчається.

Ще одне тривожне явище — *пролонгація дитинства*. Сучасні підлітки відчують, який заплутий світ дорослих, і вважають за краще триматися від нього подалі. Вони ховаються в шкаралупі свого дитинства, тим більше, що вітчизняні масмедіа та Інтернет з усієї сили сприяють цьому. Діти сприймають як належне те, що світ, у який вони прийшли, багатий на досягнення технічної цивілізації, і готові використати їх для власного кар'єрного зростання. Вони знають про можливість одержати освіту за кордоном. Проте їх не інформують у школі про те, що саме їм доведеться будувати українську культуру, удосконалювати цивілізацію новими винаходами і відкриттями, розбудовувати рідну державу.

Для підлітка дуже важливо відчувати свою самодостатність через гармонію оточення, а не через його розколотість, не через поляризацію думок. Але життя в Україні настільки політизоване, що підліток відчуває розколотість суспільства ніби через повітря. Звідси походить така його реакція, як добровільна самоізоляція у світі дитинства — у світі культових текстів, фентезі, комп'ютерних ігор. Уже достатньо писали про те, що шкільні літературні програми містять багато творів, тематика яких пригнічує й отуплює ще недостатньо міцну психіку підлітка. Деякі вчені, причетні до складання програм, вважають, що оскільки у світі існують нетрадиційні стосунки між статями, то учня потрібно ознайомлювати з цим через літературні твори [1].

Усі ці явища в сукупності лише ускладнюють вивчення літератури та історії. Зокрема призводять до того, що підліток уже не розуміє суспільні й моральні позиції літературних персонажів та їхніх авторів. Тим більше, що переважна більшість творів, які вивчаються, написані для дорослих людей, а не для дітей. Учень не розуміє, та йому й не розповідають у підручниках історії, які моральні мотиви, високі переконання і особисті пристрасті керують вчинками історичних діячів і героїв. Незрозуміло, наприклад, чому з міністерської програми вилучена розповідь про ватажка повсталих рабів Спартака? Адже скільки високих

переживань пробуджував цей герой у юних душах! Зате докладно описують, якими знаряддями праці користувався селянин у Стародавньому Єгипті...

На цьому тлі лунають недостатньо обґрунтовані пропозиції окремих університетських викладачів ознайомлювати учнів із різними поглядами на одне й те саме явище та привчати їх до такого собі мораль ноісторичного плюралізму [2]. Зауважимо, що різні погляди дійсно можуть відображати складність самої людської природи і неоднозначність життєвих ситуацій; а отже, спочатку потрібно дати дітям чітке уявлення про те, що таке людина відповідно до її власної фізичної та моральної природи, а вже потім ознайомлювати з відхиленнями від цієї природи. Гадаємо, що саме в курсі літератури і традиційної історії можна подати образ людини, як її було задумано, сказати б, самим Богом. Проте в цих курсах ми навпаки спостерігаємо зневагу до широкого культурного антропологізму і до реального життя, ризикований ухил в теоретизування, формалізм, ідеологію. А самі теоретизування мало про що повідомляють розуму й серцю підлітка. Коли підліткові пропонують мистецтво як якусь складну й громіздку абстрактну конструкцію раніше, ніж він може осмислити ці істини [3], то він таке мистецтво відкидає. І нерідко — назавжди.

Свої уявлення про мистецтво підліток черпає з мас-медіа та пов'язує їх насамперед з індустрією ігор, розваг і туризму. У творах, які вивчають у школі, він просто не впізнає знайомий йому з життя тип особистості. Соціалізація підлітка чомусь відбувається найчастіше на прикладах далекого минулого. Він сприймає літературну класику як деякий тіньовий, паралельний і химерний світ по відношенню до живої реальності. Те саме стосується і світу історії. І цей світ має для нього *примусовий* характер, на відміну від віртуального, комп'ютерного світу, якому він віддає перевагу *добровільно*.

4

Дуже важливо відзначити відхилення в ціннісній галузі. Як з'ясувалося, для сучасного підлітка не є достатньою мотивацією вивчення літератури заради навичок читання, заради розвитку смаку і естетичних почуттів, заради засвоєння високого духовного змісту літературних творів. Він відповідає запитанням на запитання: а що дає мені в житті цей ваш смак, цей ваш високий зміст, ці навички читання? Величезне значення мають для нього неформальні клановогрупові зв'язки. Він може, наприклад, відмовитися читати напам'ять вірш, тому що вважає сам себе в цей момент смішним в очах своєї неформальної групи. Він може не поділяти вчительську оцінку персонажа, тому що вона суперечить його власним ціннісним орієнтирам, які безпосередньо залежать від його кланових, неформальних кумирів і культових осіб масмедіа. І ці культові особи є для нього реальнішими й життєвішими, ніж письменники і герої з далекого минулого.

Необхідно визнати, що існуючі програми здебільшого далеко не у всьому відповідають природним мотиваційно-ціннісним очікуванням підлітка.

Зокрема не враховується, що він очікує знайомства з дитячою літературною тематикою, з творами, написаними його сучасниками про сучасність. Не враховується, що він шукає в літературі психологічного впізнання навколишнього життя (наприклад, бажав би більше гумору, більше іронії, більше «прикольності»). Утім, прогляньмо обов'язковий список із зарубіжної літератури, де зі 120 письменників усього 6 творів на комічну тематику! На уроках літератури учню не пояснюють, що таке молодіжна субкультура, у чому полягає значення авангарду, що таке культурний нігілізм, який же насправді зв'язок зі справжнім мистецтвом творчості так званих «зірок» і «кумирів». Програми та підручники ухиляються від серйозної розмови про облудні цінності масової культури і уникають аналізу відповідних творів.

Коротко кажучи, пульс реального, сучасного життя з усіма його проблемами ледве тріпоче в нинішньому курсі зарубіжної літератури.

5

Важливих змін зазнав також *комунікативний* аспект. Учені характеризують сучасну людську свідомість сприйняття як «фрагментарно кліпову». Вона перешкоджає цільному сприйняттю світу та розумінню мистецтва як його відображення. Ще філософи XVIII ст. стверджували, що за основу категорії «піднесеного» взято відчуття цілності світу. Уся класична література спирається на естетику «піднесеного», що потребує від читача тривалої емоційної згуртованості та внутрішньої зосередженості. Але якраз цього й не дано сучасному учневі. Адже його не вчать культурі почуттів, культурі керувати власними емоціями і переживаннями. Ось тут література і не виконує своєї виховної й терапевтичної функції. Учитель літератури найчастіше опиняється в ситуації стоїка, котрий із сумом помічає, що, незважаючи на всю високу філософію, з його виховання виходить щось зовсім недоладне.

Фрагментарно-кліпова свідомість учня формується з випадкових уривків естетичних і життєвих вражень, котрі, умовно кажучи, збиваються в його голові в хаотичному порядку в певну дуже міцну, але абсолютно не структуровану субстанцію, що нагадує повість. Там присутні стихійні елементи, що не підконтрольні свідомості не тільки вчителя, а й самого учня. Їхнє раптове проявлення непрогнозоване. На уроці увага учня відсіює з усього того, про що розповідає вчитель, лише те, що відповідає його вже сформованим установкам. Оце і є живильне середовище для фанатизму — релігійного, політичного, націоналістичного та шовіністичного. І якщо в Європі особисті погляди не перешкоджають спілкуванню людей навіть із протилежними духовними інтересами, то в українському суспільстві це часто-густо призводить до ворожого протистояння.

На жаль, комунікативному аспектові не приділяють уваги при аналізі літературних творів. Та й самий підбір творів нерідко руйнує всі можливості встановити контакт між підлітком, скарбницею літератури та світом дорослих.

6

Суттєво змінився також і *рольовий* аспект. Відмінність світу дитинства від світу дорослих — це відмінність між сприймальною свідомістю та перетворювальною свідомістю. Разом з тим потяг до перетворень, до творчості у підлітка дуже потужний. Він виявляється на рівні «рольової» діяльності, зокрема в рольових іграх. Важлива психологічна особливість підлітка — сприймати літературний твір не тільки як предмет естетичної інформації та як абсолютно автономну реальність із притаманними їй самостійними законами краси й символічності. Він сприймає його в царині живої дійсності, як джерело рольового осмислення реальності. А ось діюча міністерська програма із зарубіжної літератури рекомендує учневі для вивчення віршовані рядки «Геть книжки виснажливі, школа нам набридла!» [4]

Підліток не мислить свого життя поза клановість та неформальними зв'язками. Саме в такій групі він самовизначається як особистість. Він схильний до ритуалів і церемоніалу. Ось чому нині ми спостерігаємо феномен активної самоорганізації підлітків, у тому числі й на основі літературних текстів. Це «толкіністи», шанувальники казок П. Бажова — «бажовісти», «готи», «чорно-рожеві» та ін.

Психологічну схильність підлітків до рольової самоорганізації нерідко використовують дорослі у своїх політичних цілях. І навіть цілком традиційно виховані діти визнають закони кланової групи, «зграї»; не поділяючи в усьому кланових цінностей, вони, проте, наслідують її імідж. Закони неформальної клановості значать для сучасного підлітка більше, ніж закони традиційної спільноти, зокрема школи. І вчителі ніяк не можуть переламати це співвідношення. Прикметне явище останніх років — самопародіювання учня, коли він, наче соромлячись своєї позитивної відповіді на уроці, намагається потім, після уроку, сам себе емоційно принизити перед членами «зграї».

Отже, класична педагогіка нині переживає час вибору. Її слово поки що губиться в гулі голосів політиків, що здійснюють освітні реформи, здебільшого не враховуючи конкретного образу сучасного учня і, на наш погляд, на шкоду йому. Характерно те, що

перед лицем цих проблем першими б'ють на сполох не академічні чи міністерські структури, а громадські організації та неформальні об'єднання, бо вони не скуті політичними зобов'язаннями і не є ідеологічно заангажованими.

Література

1. В обох чинних міністерських програмах із зарубіжної літератури: для 11 класу — це «Смерть у Венеції» Т. Манна, для 12-річної школи — творчість поета В. Г. Одена.
2. Яковенко Н. М. «Образ себе» — «образ іншого» у шкільних підручниках з історії // Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядкув. і ред. Н. Яковенко. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. — С. 119–127.
3. Насамперед це стосується сучасного курсу зарубіжної літератури.
4. Із поезії вагантів.